

Gezocht:

reële doelen en goed management

IN 2010 WORDT 9 PROCENT VAN DE IN Nederland verbruikte elektriciteit duurzaam opgewekt. EZ heeft zich met de MEP vooral gericht op het halen van deze doelstelling. Maar EZ heeft onvoldoende rekening gehouden met de samenhang van de MEP met andere beleidsdoelen op het gebied van duurzaamheid, zoals luchtkwaliteit en CO₂-reductie. Ook de doelmatigheid en het financieel beheer van de MEP hebben te weinig aandacht gekregen. Bovendien is onzeker of het beleidsdoel voor 2010 wordt gehaald, vooral doordat onduidelijk is hoeveel elektriciteit door biomassaverbranding kan worden opgewekt.

Deze conclusies staan in het rapport *Subsidieregeling Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie (MEP)* dat de Algemene Rekenkamer op 15 mei heeft gepubliceerd. Dit onderzoek is op verzoek van de Tweede Kamer uitgevoerd.

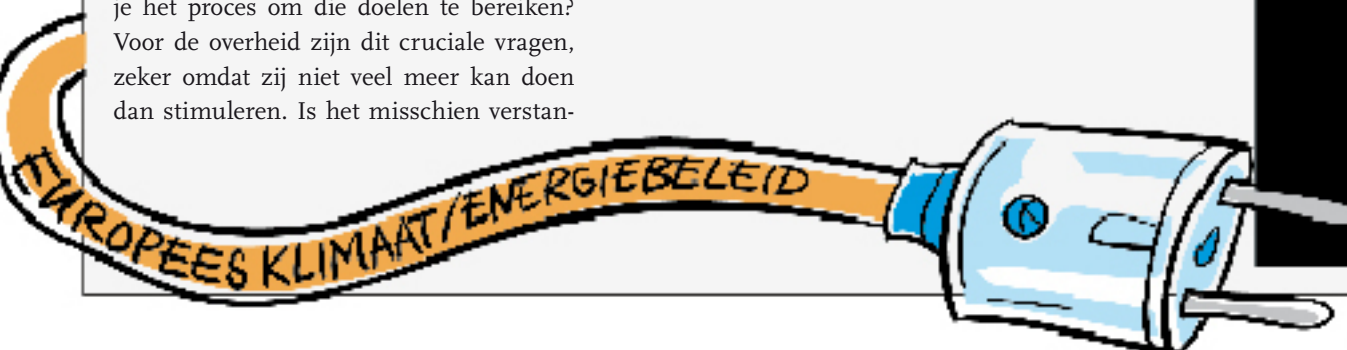
Het rapport geeft te denken over de manier waarop Nederland zijn doelstellingen formuleert. Het nieuwe kabinet geeft op papier onmiskenbaar het goede voorbeeld. De reacties waren aanvankelijk dan ook blij en positief verrast, en terecht. Maar nu de confetti is neergedwarreld, komen de eerste haarscheuren en klinkt steeds vaker (voorzichtige) kritiek door. Nu ook een alom gerespecteerd instituut als de Algemene Rekenkamer openlijk aan de gestelde doelen morrelt, vraagt *Energie+* zich af: wat is de beste en meest betrouwbare manier om realistische doelen te stellen? En hoe manage je het proces om die doelen te bereiken? Voor de overheid zijn dit cruciale vragen, zeker omdat zij niet veel meer kan doen dan stimuleren. Is het misschien verstan-

dig om reële tussendoelen te stellen, zodat je onderweg weet waar je staat en wat je eventueel moet bijstellen? Bijvoorbeeld, de oorspronkelijke tussendoelstelling 5 procent duurzame energie in 2010 vinden we nergens meer terug, maar was misschien zo gek nog niet. Het laaghangende fruit wordt inmiddels geplukt, maar wat te doen om het hoger hangende fruit te bereiken? Met deze gedachten onder de arm trok *Energie+* het veld in, op zoek naar antwoorden op de vraag: hoe stel je realistische doelen en hoe organiseer je het proces dat moet leiden tot het bereiken van die doelen? ■

	Nederland	EU
Reductie uitstoot broeikasgas- sen (in CO ₂ -equivalenten)	30%	20%
Energie-efficiëntie verbetering	2% per jaar	20%
Inzet aandeel duurzame energie	20%	20%
Inzet aandeel biobrandstoffen	10%	10%

REGELING ONBEHEERSBAAR

Om de investeerders in duurzame elektriciteit zekerheid te bieden werd de MEP-regeling oorspronkelijk buiten de EZ-begroting om gefinancierd. Hierdoor werd de MEP volgens de minister beter beschermd tegen bezuinigingsrondes. Er was geen budgettair plafond en het aantal bedrijven dat gebruik kon maken van de regeling was niet begrensd. De regeling werd door deze opzet financieel onbeheersbaar, concludeert de Algemene Rekenkamer in haar rapportage van 15 mei. Zowel de rechtmatige uitvoering als het financieel beheer hebben geleden onder deze opzet van de MEP-regeling. Dit werd pas goed duidelijk toen in 2005 en 2006 werd besloten de regeling alsnog geheel uit de begroting te financieren.

Aanmoediging tot continuïteit

Het Nederlandse energiebeleid was lang gekenmerkt door veel geloof in open markten, zodat voor de doelstelling voorzieningszekerheid weinig aandacht nodig was. Overal ter wereld zou immers voldoende energie te koop zijn. Lokale, alternatieve energieproductie kreeg dan ook geen steun vanwege de bijdrage aan voorzieningszekerheid maar meer als hobby voor stimulering van duurzaamheid. De prioriteit was niet steeds hoog. Mede als gevolg van dit geloof is het Nederlandse beleid ter stimulering van energievoortbrenging door wind en zon gekarakteriseerd door veel discontinuïteit.

EERST WERD DE SUBSIDIEREGELING VOOR ZONNEPANELEN PLOTSELING afgeschaft en in 2006 de MEP-subsidieregeling voor niet fossiele elektriciteitsproductie. Onbetaalbaarheid was in beide gevallen het motief. Elders op de wereld is goed nagedacht over samenhangende overheidsmaatregelen die innovatie voor en productie van duurzame energie doeltreffend bevorderen. Ten eerste is het denken dan steeds gericht op de lange termijnontwikkeling van nieuwe technologieën, en niet op de korte termijn. Aanvankelijk is de nieuwe technologie altijd onrendabel. In deze fase is het gewenst zowel de R&D te stimuleren als de productie zelf. De interactie tussen onderzoekers en producenten is immers belangrijk voor het in zo hoog mogelijk tempo laten dalen van de kostprijs van de productie. De subsidieregeling voor de productie moet ook zo zijn ingericht dat de hoogte van de subsidie daalt naarmate de rentabiliteit van de toepassing stijgt. Dan zal er ook geen eindeloze accumulatie van subsidieaanvragen meer plaats vinden.

Het aller slechtste wat je kunt doen is het plotseling ontmoedigen van innovatie door onverwacht subsidies te stoppen. Onderzoekers haken af, kleine ondernemers gaan failliet, het vertrouwen is voor lange tijd weg. Discontinuïteit in een te vroeg stadium van de ontwikkeling is dus een doodzonde. Vooral voor zonnepanelen is nog een lange weg te gaan, maar die moet wel worden afgelegd.

Homo ludens

Biomassa is in de mode. De EU is wildenthousiast. Dat enthousiasme is een beetje in strijd met de voorzichtigheid van deskundigen bij het beoordelen over de duurzaamheid van de biomassaproductie. Minister Cramer is zelf een expert, zodat prudentie te verwachten valt. Ik zou niet graag op mijn geweten hebben dat veel

meer mensen in de derde wereld honger lijden vanwege gestegen voedselprijzen, omdat we de landbouwgrond massaal gebruiken voor biomassaproductie.

Wat mij opvalt is het plezier waarmee burgers die met zonnepanelen of andere lokale energie-opwekking te maken hebben spreken over hun beheersmaatregelen met betrekking tot metertjes en gestage verbetering. De homo ludens in actie. Zou het niet bijdragen aan energiebesparing als niet alleen ondernemers stimulansen krijgen voor alternatieve, duurzame productie maar ook burgers. Wat naar mij is overgewaaid uit Vlaanderen over het aldaar gevoerde beleid, doet vermoeden dat we van onze Zuiderburen nog het nodige kunnen leren.

Procesvoering

Ook in ons land bestaan wel mooie aanzetten: de interdepartementale directie energietransities beschouwt zichzelf als back office van maatschappelijke platforms. Dat is winst, indien daaruit een maatschappelijke coalitie voortkomt die in staat is alle actoren (ook de private) tot maatschappelijk verantwoord ondernemen en handelen te brengen. De procesvoering is even belangrijk als de inhoud. De tijd dat een overheid centraal doelstellingen kon bepalen en vervolgens beleidsinnovatie kon bevelen is wellicht definitief voorbij. Daarvoor is de complexiteit te groot. Maar de nieuwe ontwikkelingen zijn nog kwetsbaar. Je komt immers van de regen in de drup, als je rigide eenzijdigheid vervangt door stuurloos dobberen. Er is juist veel vasthoudendheid nodig om in een proces met velen consequent te werken aan de oplossing van lange termijn problemen. ■

Kijk naar **Vlaanderen**: leren, niet kopiëren

Collega Roel in 't Veld wil graag leren over het gevoerde beleid rond groene stroom in België. In Vlaanderen kunnen inderdaad huishoudens en andere agenten een groene stroom installatie (laten) bouwen en daar financiële steun voor krijgen in de vorm van subsidies en groene stroom certificaten. De kosten van deze laatste worden via de leveranciers van elektriciteit, het koppelnetbedrijf ELIA en de distributienetbedrijven verhaald op de eindgebruikers van elektriciteit. Dit is de nette manier van doen, en helpt bovendien de procentuele groene stroom doelstelling te halen omdat hogere eindprijzen de vraag naar elektriciteit afremmen.

MAAR IN 2001 WOU VLAANDEREN OOK SNELLER ZIJN DAN EUROPA IN HET WETGEVEND omzetten van ideeën over groene stroom markten. De Vlaamse wetgever ontdekte de vrije markt: alle groene stroomproducenten zouden het tegen mekaar opnemen en zo de juiste marktprijs instellen. Simpel, maar efficiënt? Simpel is het om alle vormen van groene stroomproductie in één zak te stoppen: bestaande en nieuwe capaciteiten, verse windturbines naast bruingebrande afvalovens, hydro en bio. Ja, de marginale kostencurven van die zeer diverse projecten zijn erg verschillend, en bovendien ver van puur marktgevoed. Afvalverbrandingsovens werden vroeger gebouwd met 60 procent subsidie en de werking ervan wordt betaald door de afvalleverancier. Volgens het principe 'de vervuiler betaalt' moet die alle kosten dekken om het afvalprobleem te verwerken. Hier hoeven de schaarse middelen van groene stroom ontwikkeling toch niet aan besteed. Naast afvalverbranding zijn vele andere bio-stromen eerder bruin dan groen (stortgas, slib). Natuurlijk moeten ook deze kringen gesloten, maar best exclusief op rekening van de vervuiler. Wat als groene stroom geldt, bepaalt de EU, maar de ruime biomassa mantel blijft een bron van vertekening.

Perverse effecten

Diverse technieken in de GSC-zak (groene stroom certificaten) kregen en krijgen investeringssteun. Bijna elke marginale kostencurve (aanbodscurve) van de deelnemers in het GSC-systeem is gemasseerd. Die op één GSC-markt brengen, leukt mooi maar heeft perverse effecten. Pervers en verhuuld zijn vooral de belangrijke 'windfall profits'. In de GSC-theorie gaat veel aandacht naar het bestaan van (Ricardiaanse) rentes; deze komen toe aan producenten die efficiënter werken dan de marginale producent op de markt. Een respectabel economisch principe dat de efficiëntie en de innovatie in een markt bevordert. Maar wat te denken van het samen behandelen van bier, wijn en champagne, en de bierbrouwers 'rentes' laten opstrijken tegen de marginale prijs van dure Bordeaux? De tabel geeft een benaderende ontleding van de Vlaamse GSC-eurostromen voor 2004-2006. Gedurende deze jaren ligt de prijs van de certificaten op ongeveer € 110/MWh (dit bedrag komt bovenop de normale marktprijs van de stroom). De GSC-omzet stijgt flink, zo

ook de windfalls en rentes. Geschat wordt dat nog niet de helft van de omzet in die drie jaren echt diende om de kosten van de groen/bruine stroom te betalen. Willen de elektriciteitsgebruikers deze miljoenen wel ophoesten om een schijn van marktwerking in stand te houden? Inderdaad gaat het over een schijnbare markt, want sinds 2001 is het systeem voortdurend bijgetimmerd. Bijvoorbeeld vanaf 1 januari 2006 gelden GSC -minimumprijzen, zoals € 80/MWh voor groene stroom uit coverbranding en afvalverbranding. Begrijpelijk dat velen zich geroepen voelen mee de 6 procent 'groene' stroom doelstelling tegen 2010 te halen, en op zoek gaan naar

Jaar	Totaalbedrag aan Vlaamse GSC (M€)	Waarvan Windfalls M€	% van totaalbedrag aan		
			Windfalls	Rentes	Kosten
2004	61,3	27,7	45,2	14,4	40,4
2005	103,8	40,4	39,0	15,3	45,7
2006	150,5	51,3	34,1	17,3	51,4

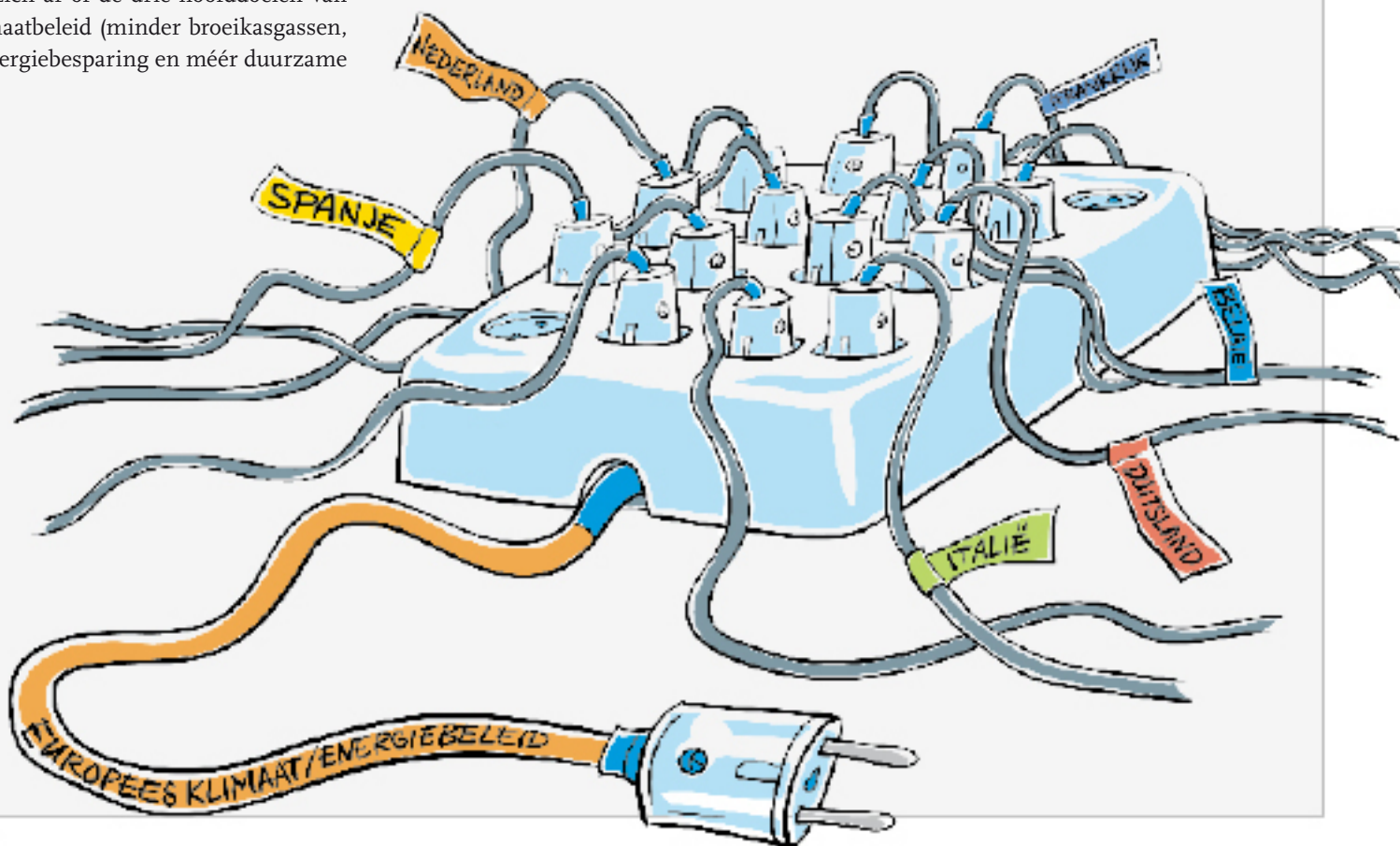
palmolie en andere biostromen in verre landen. Uit de Vlaamse experimenten valt zeker veel te leren, maar ze kopiëren kan ik mijn Nederlandse collega's niet aanbevelen. ■

‘Harde doelen’ en ‘instrumenten’

EEN GEZAMENLIJKE STRATEGIE MET CON-crete bindende afspraken tussen overheid en bedrijfsleven. Zo'n strategie moet er op gericht zijn om slim en kosteneffectief bij te dragen aan de totstandkoming van een nieuwe, mondiale aanpak. Zo luidt de kern van het gezamenlijke advies van de werkgeversorganisaties VNO-NCW, MKB Nederland en LTO Nederland. De werkgevers vragen zich af of de drie hoofddoelen van het klimaatbeleid (minder broeikasgassen, méér energiebesparing en méér duurzame

energie) even zwaar wegen. 'De maatschappelijke kosten zijn lager als de doelstelling voor vermindering van CO₂-uitstoot maatgevend is en de twee subdoelstellingen flexibel gehanteerd kunnen worden,' aldus de werkgevers in hun voorstel. Ze verwijzen daarbij naar de Algemene Energieraad die de doelstelling voor vermindering van de broeikasgassen maatgevend vindt en de

andere twee doelstellingen (hoe zinvol ook) 'instrumenten' noemt. 'Het bedrijfsleven deelt die opvatting, maar vindt wel dat op alle fronten resultaten geboekt moeten worden. Voorlopig zouden we daarvoor in termen van bandbreedtes (bijvoorbeeld 1,5 á 2,5 procent voor energiebesparing en 15 á 25 procent voor duurzame energie) willen denken,' aldus de werkgevers. ■

‘De hele wereld werkt hard aan de implementatie van een duurzame energievoorziening. De groei van de duurzame energiemarkt is wereldwijd al zo’n 10 jaar ruim 30 procent per jaar. In 2006 groeide de windenergiemarkt wereldwijd zelfs met 43 procent, met de hoogste groei in de VS. Nederland loopt ver achter, doordat elk beleid op het gebied van duurzame energie de laatste jaren is stopgezet of ontbreekt. Daardoor mist Nederland nu grote kansen om vernieuwende en innovatieve industrieën tot ontwikkeling te laten komen.’

‘HET NEDERLANDSE BEDRIJFSLEVEN IN DE SECTOR ZET ZICH NU onverminderd in om die achterstand niet te laten groeien, maar daarbij is een proactieve, stimulerende en stabiele overheid cruciaal.’ Dat zegt Ad van Wijk, voorzitter Raad van Bestuur van Econcern. Hij geeft enkele aanbevelingen voor de politiek:

1. Zorg voor infrastructuur voor de ontwikkeling van duurzame energie.

Een voorbeeld: op de Noordzee wordt de komende decennia 60.000 MW aan windturbines neergezet. Die parken komen er ook wel zonder Nederland, maar dat zou zonde zijn van onze eigen mogelijkheden. Nederland kan een groot deel van de assemblage, plaatsing, onderhoud en reparatie naar zich toe trekken als een haven, zoals Den Helder, daarvoor wordt ingericht. Dat is goed voor duizenden banen. En omdat de Noordzee nu eenmaal ligt waar zij ligt zullen die banen niet snel weglekken naar lagelonenlanden. De overheid moet dan wel proactief handelen en de randvoorwaarden en infrastructuur regelen. Eenzelfde verhaal geldt voor de haven van Delfzijl, voor de import en export van biobrandstoffen. Daar liggen enorme kansen.

2. De energie-infrastructuur zodanig inrichten dat duurzame energiebronnen kunnen worden ingepast.

Dit geldt bijvoorbeeld voor de elektriciteitsnetwerken in nieuwe wijken, die tweezijdig ingericht moeten zijn. Want consumenten worden dan zowel gebruiker van duurzame energie als ook producent door de integratie van systemen in hun huis. Kleinschalige warmtekracht, brandstofcellen, zonnecellen en kleine windturbines

Nederland **mist** nu grote kansen

moeten dus ook hun elektriciteit aan het netwerk kunnen leveren. Dit geldt evenzeer voor de aanleg van een koppelnet op zee, zodat de grote offshore windparken hun elektriciteit aan datzelfde netwerk kwijt kunnen.

3. Hindernissen in de regelgeving wegnemen waardoor ontwikkelaars van duurzame energieprojecten minder problemen tegenkomen.

Twee voorbeelden: zorg voor een snellere procedure voor het verkrijgen van een vergunning voor het gebruik van aquifers. En vergemakkelijk het verkrijgen van vergunningen voor verwarmingsketels op bio-olie, dat moet even eenvoudig zijn als voor andere ketels.

4. Zorg voor een stabiel investeringsklimaat.

Wisselingen en veranderingen in allerlei regelingen zijn fnuikend voor een goed investeringsklimaat. Het is niet nodig het wiel steeds opnieuw uit te vinden als Nederland de regelgeving en kennis van Duitsland, UK of België kan gebruiken. Doe nu eens gewoon hetzelfde als die andere landen en hou dat dan ook een tijd vol.

Voorwaarden

‘Uiteraard doen Nederlandse bedrijven zelf het belangrijkste werk: ontwikkelen en exploiteren van nieuwe projecten, opzetten van nieuwe innovatieve industrie, aantrekken van geschikt personeel, kortom alles wat je van ondernemers mag verwachten. De overheid speelt echter wel een belangrijke rol bij het creëren van de juiste voorwaarden en het scheppen van een level playing field door eerlijke concurrentie met fossiele brandstoffen mogelijk te maken,’ aldus Van Wijk. Hij vervolgt: ‘Als de Nederlandse overheid aan de slag gaat met bovenstaande actiepunten en binnen twee jaar daadwerkelijk dingen regelt, dan hoeft niemand te twijfelen aan de ambitieuze doelen voor 2020. Het bedrijfsleven blijft zich wel ontwikkelen. Met de juiste steun van de overheid kunnen ook Nederlandse bedrijven die belangrijke bijdrage leveren en zorgen voor een stevige impuls voor de duurzame energiemarkt, dus de Nederlandse economie.’ ■

Neem **risico's**, pas nieuwe technologie toe

Die doelstelling voor Nederland in 2020 is best te halen, als er iets gebeurt waar de overheid, zoals elk establishment, als de dood voor is: nieuwe technologie toepassen, met alle risico's van dien. Dat deden we in 1600 ook, een eeuw lang. Maar toen waren we de rebellen van Europa, het keizerlijk establishment schrok zich een hoedje, en we wonnen.

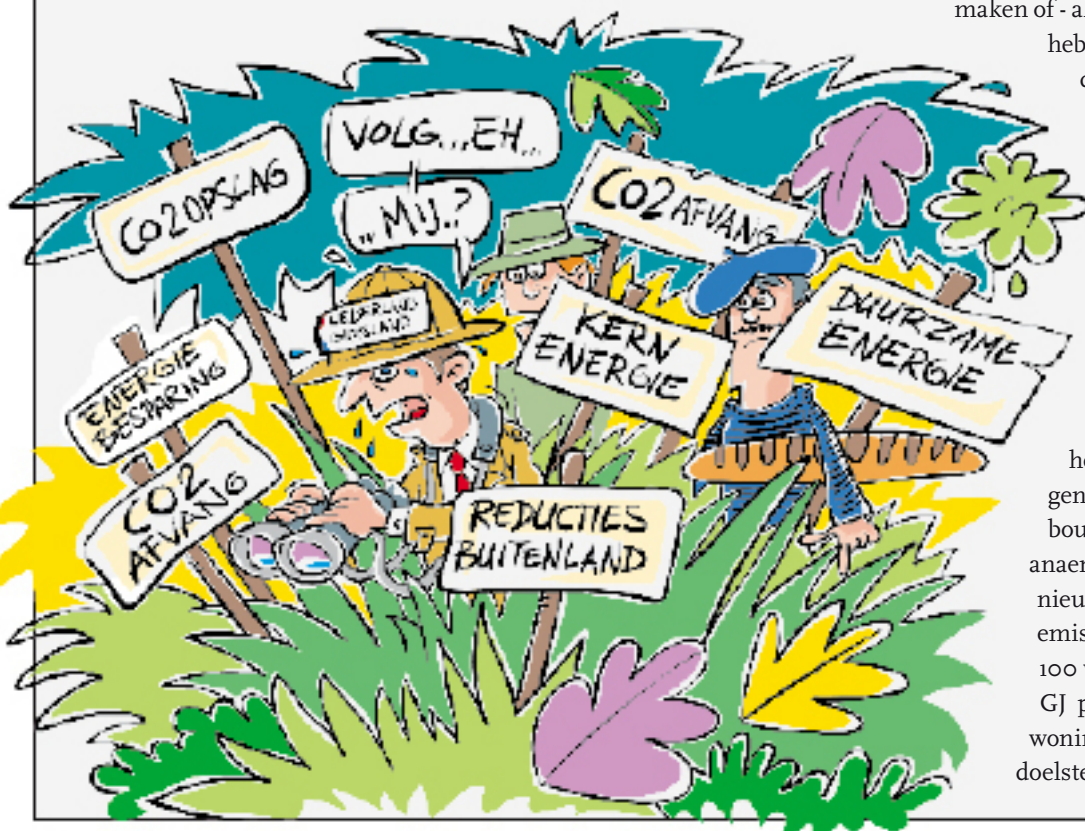
NEDERLAND LOOPT NU VOOROP MET UITVINDINGEN OP ENERGIEGEBIED. MAAR HET KOMT er niet van. Er wordt te veel gepolderd, gepraat en geschreven en te weinig gerekend en met de schroevendraaier gezwaaid. Enkele voorbeelden:

Met de **Helianthos-uitvinding** (1996), thans in bezit van Nuon, kan met een investering van 100 miljoen euro een fabriek worden gebouwd waarin 2 miljoen m² fotonvoltaïsche folie kan worden gemaakt met een rendement van 7 procent, dus 70.000 kWh per m² per jaar (zie ook *Energie+* editie april 2006 pagina 28-29). In Nederland worden jaarlijks 100.000 nieuwe daken gemaakt met een gemiddeld oppervlak van 50 m². De zon schijnt 1.000 uur per jaar. De zonnefolie van Nuon is goedkoper dan een pannendak. $1^{\circ}5'50'' \times 7^{\circ}4' = 3,5^{\circ}11'$ kWh per jaar, dat is een vermogen van 350 MW, dus elke 3 jaar één grote centrale overbodig. In 2020 heb je dan alle elektriciteit voor niets. Maar: je wilt ook 's nachts de tv aan en de electrolyses laten draaien. Dus bouw je elke 5 jaar een ringdijk in de Noordzee van 100 kilometer lang, pompt die leeg (Kristinsson, 1980) als de zon schijnt en laat hem door watermolens leeglopen als de zon niet schijnt. Op die dijk zet je 800 windmolens van 6 MW per stuk, die kunnen ook in Nederland (Darwind) worden gemaakt. De wind waait 1.500 uur per jaar, dat betekent elke paar jaar een palmolie/kolencentrale overbodig, en alle piekvermogen kun je aan.

De **Heron-gasturbine** (1989) kan samen met de **H.E.L.P. SOFC** (1992), een hele hete brandstofcel, een elektrisch rendement halen van 75 procent. Met afval dat je vergist of ver-oliet ('green modem' – 2004) kun je die SOFC-Heron gasturbine laten lopen. Die warmte-kraft-machine heeft geen enkele uitstoot anders dan warme lucht. Je hoort en ziet hem niet, ook niet als hij in de stad staat. Zijn CO₂ komt zuiver en op druk vrij, je kunt daar tomaten van maken of - als je erg veel angst voor klimaatverbetering

hebt - in een leeg gasveld verstoppert. Het rendement op afval wordt dan zo hoog, dat je met je eigen afval, in plaats van het te storten of te composteren de helft van je eigen elektriciteit kunt opwekken.

Met een combinatie als '**Zonneterp**' (2003) kun je per 200 woningen 50.000 GJ per jaar besparen. Er worden 50.000 woningen nieuw gebouwd en 50.000 woningen gerenoveerd per jaar in Nederland. Tot 2020 is dat 20 procent van de hele voorraad. Zonneterp houdt de woningen warm met het overschot uit de glastuinbouw. Samen met de verolier, de vergister, het anaerobe riool, de SOFC-Heron maak je al die nieuwe of vernieuwde woningen duurzaam en emissieloos. Per woning en de bijbehorende 100 vierkante meter glastuinbouw spaart je 250 GJ per jaar, dat is 10 maal zoveel als nu per woning wordt verbruikt. Ook hiermee haal je de doelstelling.

Krachtig, doortastend, consistent en Europees

‘Voeg de daad bij het woord, stel nog deze kabinetsperiode substantiële (financiële) randvoorwaarden vast om de doelen van 2020 te halen. De rijksoverheid moet weerstanden in de samenleving overwinnen, bijvoorbeeld door vergunningen voor de bouw van installaties veel sneller af te geven. Een langjarig commitment van de rijksoverheid is nodig,’ zegt EnergieNed in de *Agenda energie 2007-2020*.

DE FEDERATIE VAN ENERGIEBEDRIJVEN WIL EUROPEES EEN GELIJK speelveld voor investeerders creëren door krachtig aan te sturen op een Europese oplossing voor de stimulering van duurzame energie en CO₂-emissiehandel. En verder: ‘De maatregelen om de doelen te realiseren gaan gepaard met onrendabele kosten. Deze lopen vanaf 2007 op tot jaarlijks 3 miljard euro in 2020. Het volledige maatregelenpakket zal daarom alleen tot stand komen als de overheid de kaders voor de financiering van deze onrendabele kosten regelt. Dit kan door subsidies, nieuwe regelgeving en door Europese afspraken over CO₂-emissiehandel zonder toedeling van emis-

sierchten naar de afzonderlijke lidstaten.’

Het kabinet moet meer aandacht geven aan de ontwikkeling van nieuwe energietechnologie en minder aan het strikt naleven van milieudoelstellingen. Anders dreigt schone energie onbetaalbaar te worden, zegt adjunct-directeur Kees van der Klein van ECN in het Financieel Dagblad van 14 juni 2007. Van der Klein is blij met de kabinetsdoelen maar is bang dat juist door deze ambities bestaande technologieën op grote schaal worden geïmplementeerd. Terwijl die technieken duur zijn, onvoldoende uitontwikkeld en soms milieuonvriendelijk. Hij pleit daarom voor meer onderzoek naar ‘tweede generatie’ energietechnologieën. Bijvoorbeeld op cellulose gebaseerde bio-ethanol, nieuwe typen zonnecellen en hittebestendige brandstofcellen. ‘Deze technieken zijn nodig om echt een omslag te maken naar een schone energievoorziening. Maar hiervoor is nog veel fundamenteel onderzoek nodig. Dat wordt nogal eens onderschat.’ Onderzoek van ECN en het NMP toont aan dat de kabinetsdoelstellingen haalbaar zijn, maar gepaard gaan met zeer hoge kosten. Van der Klein pleit daarom voor een horizon die verder reikt dan 2020, namelijk 2050. ■

Slotsom

Reacties van lezers zijn vanzelfsprekend welkom.

Stuur ze o.v.v. 'Reactie
Brandstof' naar:
Uitgeverij Aeneas
Postbus 101
5280 AC Boxtel
energieplus@aeneas.nl

De redactie heeft de vrijheid
om reacties (of delen
daaruit) te publiceren als
ingezonden stuk.

Terugkijkend op alle visies, meningen en stellingen in deze **brandstof**, trekt de redactie van *Energie+* de volgende conclusies.

- Alleen met concrete en bindende afspraken tussen overheid en bedrijfsleven worden doelstellingen bereikt.
- Een samenhangend plan met bijbehorende maatregelen voor innovatie en productie van duurzame energie is noodzakelijk, ook op Europees niveau.
- De burger is gehoord. Zorg dat naast PPP de burger Plezier krijgt in zelf energie opwekken.
- Nederland loopt achter. Maar dat heeft als voordeel dat je kunt leren van de fouten van anderen. Dan kun je snel inlopen.
- Pas als innovatie met al haar kenmerken geaccepteerd wordt, is er sprake van echte vernieuwing. Innovatie kan alleen plaatsvinden bij implementatie.
- Met velen werken aan het halen van langere termijn doelstellingen vraagt een strakke regie.
- Mede door de ligging van Nederland kan de overheid nu de condities creëren voor duurzame werkgelegenheid. Nederland is niet uniek in de wereld. Buit uit waar je goed in bent en werk samen met anderen op hun sterke terreinen.
- Naast subsidies heeft de overheid ook andere instrumenten om innovatie te stimuleren, bijvoorbeeld revolving fund.